

Summary

Dubravka Stojanović

**Symbols and Key Words in the Discourse of Political Parties in Serbia
at the Beginning of 20th Century**

Political parties in Serbia were established in 1881, when all of the three parties, which marked Serbian political history in the following decades (Radical, Progressive and Liberal) were founded. These parties were made within the frames of thin metropolitan elite, while their leaders were mostly intellectuals, who, being the most educated part of the society, necessarily took part in the political scene.

Parties experienced the greatest changes after the overthrow in May 1903. Except for the Radical Party, all other parties had their programs changed and adjusted to the new, more modern political conditions. The greatest turmoil was caused by the split of People's Radical Party, from which Independent Radical Party seceded in 1904. These changes inspired all the parties to search for a new identity in the new conditions, to present themselves to the voters in the way they believed would bring them the most followers.

The ruling People's Radical Party presented itself in the public with the rhetorics full of wormth and emotions unusual for modern political discourse. Speaking about the party, they mostly used two symbols – symbol of home and the symbol of the army. That traditionalistic language and symbols used in description of their own party, could be understood as a form of expressing the basic sentiment of both the membership and the leadership. Therefore „people“ was the key word of the Radicals' speeches by which they wanted to show that there is „a sign of equality between the party and the Serbian nation“ and to disqualify political oponents by this pre-election slogan.

Other parties built their identity mainly oposing the Radicals, trying to find their rhetorics, symbols and key words in modern european political language. Therefore „an individual“ had become key term of the Progressives, while the Independents, close to the French socialists had chosen „society“.

Despite modernization, key tone to the political life was given by the ruling Radical party. Thus was created a hybrid model of democracy, which should have adjusted modern forms to the old customs.

Предраг Ј. Марковић

УДК 316.323.72(091)(497.1)

**Сећања на рад у југословенском социјализму
између критике и мита о Земљи Дембелији¹**

Апстракт: Овај рад је део једног међународног пројекта који је покушао да ујореди рад и услове на рад у социјализму. У случају Србије, услове на животи у социјализму су делимично преобликоване искуством деведесетих година, што се десило и у неким другим мање успелим земљама пост-социјализма.

Ратови за југословенско наслеђе деведесетих година променили су перспективу у изучавању историје бивше Југославије. Одједанпут су сви, иначе скромни, ресурси српске академске заједнице у области друштвених и хуманистичких наука били заокупљени особеностима југословенске историје и друштва, покушавајући да проуче „посебни пут“ бивше Југославије ка рату и распаду. Излишно је помињати колико су тек истраживачи из света били склони том „егзотичном“ приступу, који је у крајњим случајевима доводио до закључка да су „Балканци“, „бивши Југословени“, а поготово Срби некако историјски предодређени да буду крволочни и рушилачки народ(и). Чак и у умеренијим приступима дошло је до једног помало једностраног погледа, извежбаног да у прошлости тражи трагове кризе и сукоба, док су „обичнији“ видови културе и живота народа бивше Југославије били занемаривани. Тако је историја социјалистичког друштва, а поготово историја социјалистичке свакодневице, била остављена изван видокруга занимања светске и домаће научне јавности.

Занимљиво је да су и у другим некада социјалистичким земљама привремено занемариване те теме. Истраживачи су се бацили на „средњоевропско“ или „хабзбуршко“, па чак и „подунавско“ и „отоманско“ наслеђе, где није било бољег избора, као помало стидећи се пола века (у случају СССР-а и више) своје историје. А управо су друштвена историја соција-

¹ Тај рад је настао као део сарадње између пројекта МНТР бр.2161 „Српско друштво између традиционалног и модерног“ и рада изложеног на конференцији „Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus“ Ludwig-Maximilians-Universität, Munich, April 11-14 2002, организоване у оквиру пројекта Alltagskultur im Sozialismus Praktiken und Strategien des Alltagslebens in den sozialistischen Ländern und ihre Folgen für die Transformation, подржан од Forschungsverbund-a FOROST.

лизма и свакодневица оне теме које омогућавају упоредно изучавање друштва бившег социјализма. Чак ни социологија и етнологија у свим тим земљама дуго нису поклањале пажњу проучавању социјалистичке свакодневице и њеном утицају на постсоцијалистичка друштва.

Најбоље истражено друштво и свакодневица социјализма је друштво једне бивше државе – Немачке Демократске Републике (ДДР). Одатле су потекла и прва компаративна истраживања. На пример, упоредно истраживање села Меркслебен у Тирингији (ДДР) и Радуил (Бугарска), које су од 1993. до 1999. године спроводили Клаус Рот, Доротеја Добрева, Петар Петров, Габријела Волф и Барбара Шир.² Професор Рот је од 2001. године покренуо пројекат *Alltagskultur im Sozialismus Praktiken und Strategien des Alltagslebens in den sozialistischen Ländern und ihre Folgen für die Transformation*. подржан од *Forschungsverbunda FOROST*. У пројекту су учествовали етнологи и историчари из Естоније, Русије, Пољске, Немачке, Чешке, Словачке, Швајцарске, Србије и Бугарске.

Најпре је требало одредити која је то област свакодневног живота најпогоднија за почетак истраживања. То јест, која област је најбоља за поређење у два смера: за међусобно поређење веома разнородних земаља и за дијахроно поређење између социјализма и постсоцијализма. На крају је одлучено да то буде свет рада, свеобухватно схваћен. Дакле, радне биографије, односи на раду, радни ритуали, плате, мотивација, однос области рада и приватне области.

У погледу теоријске основе и методологије, та тема подразумева интердисциплинарни приступ. Та интердисциплинарност не односи се само на историјску антропологију, која је сама по себи интердисциплинарна, већ укључује неколико историјских и једну социолошку дисциплину – социологију рада. Наравно, ту су и историја свакодневице и историја рада, које заједнички стварају некакав теоријски оквир. Што се методологије тиче, за изучавање тако скорашњих историјских појава корисна је усмена историја (*Oral History*), а будући да је у питању „свет малог човека”, дакле један микроплан истраживања којим се бави микроисторија (*Micro-History*)³.

У бившој Југославији, то јест Србији, социологија рада била је изузетно развијена дисциплина, организована као посебна катедра на већини универзитета, са великом продукцијом. Југославија је била једина со-

² K. Roth, „Managing Everyday Life in a Village in Socialist Bulgaria: Practices and Strategies”, in C. Giordano, D. Kostova (eds.), *Bulgaria, Social and Cultural Landscapes*, Freiburg, 2000, p.179-184.

³ H. Medick, „Quo vadis Historische Anthropologie-Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie” *Historische Anthropologie*, 2000, 78-92.

цијалистичка земља у којој су још од шездесетих година постојала опсежна истраживања јавног мњења, међу којима се истичу она која је у Институту друштвених наука организовао Фирдуз Џинић, са својим тимом. Та истраживања представљају важан, још недовољно искоришћен историјски извор. Етнологи су допринели изучавању социјалистичких ритуала.⁴ Проучавање историје социјалистичке свакодневице је до деведесетих година било скоро занемарљиво.

Особености југословенске социјалистичке свакодневице

Ако је социјалистички свет подсећао каткад на „Потемкиново село”, нигде те кулисе нису биле блештавије него у Титовој Југославији. Оне су убедиле и многе истраживаче из света да се у Југославији остваривао „социјализам са људским лицем” или „социјалистичка тржишна привреда” и да је југословенском друштву успело да оствари право самоуправљање. Наравно, још су лакше у то поверовале локалне политичке елите, а о становништву и да не говоримо. Међутим, с временом је растао јаз између те слике коју је створила званична реторика и праве слике стварности. Неки истраживачи су тај процес удаљавања идеолошке представе од реалности назвали „синдром Доријана Греја”.⁵ Упркос већем простору за испољавање различита мишљења у јавности него у осталим социјалистичким земљама, о тешким проблемима, пре свега привредним (на пример, о кризи дугова), те о растућој међунационалној напетости се дуго није јавно расправљало. Седмдесетих година обичан грађанин Југославије није знао много о државним дуговима.⁶ Уосталом, сама реч „криза” је тек током осамдесетих година почела да се званично употребљава за опис стања у земљи.⁷

Као и приликом изучавања рагова деведесетих година, тако је и приликом изучавања социјалистичке Југославије више наглашавана посебност. Упркос несумњивој особености у друштвеном развоју, социјализам у Југославији је ипак имао и неке сличности са социјализмом у осталим европским земљама.

Да најпре размотримо посебности. Независна спољна политика јесте била доиста особеност Југославије, али је и Румунија под Чаушескуом спроводила скоро независну спољну политику, са сасвим другачијим дру-

⁴ М. Малешевић, „Осми март – од утопије до демагогије”, *Glasnik Etnografskog muzeja* vol. XXXVI-XXXVII, 1988, 53-80; П. Шарчевић, „Првомајске прославе у Београду 1893-1988”, *Tokovi* 1, (1990), 71-113.

⁵ S. Letica, *Intelektualac i kriza*, Zagreb 1989, 52.

⁶ D. A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, London 1990.

⁷ L. Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspada*, Београд, 1990.

штвеним и политичким последицама. Вероватно је благовремено југословенско „не” Стаљину основни узрок за тако различите последице, је је оно изречено на самом почетку Хладног рата, када су блоковске границе још биле „свеже”. Отуда велика помоћ Запада Југославији баш у тој фази, која се подудара и с најбољим добом привредног развоја Југославије (1952-1960). Тада је страна помоћ досезала и до девет одсто бруто-националног производа, а у годинама глади и више.⁸

Друга међу најзначајнијим особеностима југословенског друштва је велико удео приватног поседа у пољопривреди. По мишљењу неких истраживача (М. Павловић), деколективизација земље је непосредна последица побољшања односа са Западом и америчке помоћи у храни почетком педесетих година.⁹ И у Пољској је већина земље била у рукама иноко-ских пољопривредника. Занимљиво је да ни у једној од те две земље сељаци нису уживали бољи друштвени статус него у другим социјалистичким земљама, без обзира на свој статус „самосталних привредника”, него су бивали све више маргинализована и потцењена друштвена група

Трећа југословенска особеност била је без пандана у социјалистичкој Европи. То су отворене границе, које су омогућиле неупоредиво већи проток идеја, робе и радне снаге између Југославије и света него у било којој другој земљи под влашћу комуниста. Наравно, и та особеност је повезана са спољном политиком. У сваком случају, за „малог човека” најважнија предност Југославије била је могућност да „гласа табанима” и потражи бољи живот широм западне Европе, која је током шездесетих и седамдесетих година била гладна радне снаге сваке врсте. Тако је 1975. године, на пример, један од пет радно способних становника радио у иностранству. Дознаке гастарбајтера покривале су и до 59 одсто платног дефицита земље.¹⁰

За свакодневни живот су приватни посед над земљом и могућност путовања и рада биле предности које су омогућиле сразмерно висок животни стандард и неку врсту „социјалистичког потрошачког друштва”. Што се политичких слобода тиче, морамо имати у виду да су се у неким временима у Пољској и Мађарској, а за време „прашког пролећа” и у Чехословачкој, оне сасвим могле упоређивати са онима у Југославији. Зато смо трамо да су политичке слободе мања особеност него што се чини на први поглед.

⁸ Lj. Madžar, *Suton socijalističkih privreda*, Београд 1990, 188.

⁹ М. Павловић, *Српско село 1945-1952: Ошкун* Београд, 1997.

¹⁰ Allcock, J.B., *Explaining Yugoslavia*, London 2000, 89, 4.

Основна заједничка особина Југославије и осталих социјалистичких земаља била је та да је Југославија, на крају крајева, такође била партијска држава, премда се Партија мање мешала у приватни живот него другде. Наравно, дезинтеграција савезних партијских органа довела је до одређеног политичког плурализма, али не и унутар република.

Можда најважнија заједничка особина Југославије и свих других европских социјалистичких земаља јесте та да се основне тежње у развојку привреде нису суштински разликовале. После релативног успеха почетне индустријализације и послератне обнове, а треба имати у виду да су социјалистичке земље југоисточне Европе доживеле прави „узлет” у модернизацију („take off” у терминологији Валта Ростова) тек после 1945. године, све те земље су шездесетих година доживеле „кризу модернизације”, дакле у време када су капиталистичке земље прешле на нови, технолошки префињенији ниво привреде, пролазећи кроз најпросперитетније време свога развоја. Чак су и најсиромашније земље Западна – Португал и Турска – тада претекле социјалистичке земље, нарочито у погледу раста продуктивности.¹¹ И поред отворености према Западу, Југославија је шездесетих година почела да запада у привредну кризу као и земље Варшавског пакта, а чак су и покушаји реформе били истовремени. На вишедеценијску привредну стагнацију надовезала се и „дужничка криза” крајем седамдесетих година. Иронијом историје, највеће жртве дужничке кризе међу европским социјалистичким земљама биле су Југославија и Пољска, земље које су биле најотвореније према западним финансијским тржиштима, па су се стога и највише задужиле.¹²

То су биле укратко изложене „објективне околности” друштвеног и привредног развоја социјалистичке Југославије. Међутим, тема овог рада је „субјективни утисак”, то јест како се људи који су живели, а пре свега радили у то време сећају свога живота и рада. Наравно, узорак је највећи проблем у оваквим радовима. Како обухватити друштвено и географски најрепрезентативнији узорак? Аутор је имао среће да је као предавач у Истраживачкој станици Петница ступио у контакт са младим ентузијастима окупљеним око курса за антропологију и Предрага Шарчевића. То су: Марина Симић, Ева Хелајзен, Дуња Варади, Деана Јовановић, Мустафа Балтић, Ана Лакчевић, Маја Савић, Милена Лукач, Невена Миљачки, Андреа Радоњанин, Марко Шкондрић, Иван Рајковић, Тијана Ристић. Уз помоћ тих истраживача, било је могуће направити узорак од тридесет јед-

¹¹ L. Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspada*, Београд, 1990; A. Vacić, *Jugoslavija i Evropa*, Београд, 1988.

¹² Lj. Adamović, J. Lempi, R. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata*, Београд, 1990, 136-141.

ног испитаника, који је обухватио широк регионални, социјални и културни спектар, од лутерана из Ковачице (који су иначе живи пример Веберове протестантске радне етике), до шумара из Сјенице.

Пре него што су петнички истраживачи кренули на своје радне задатке, одређена је и социјална структура узорка према статистичким годишњацима из 1979, 1984 и 1989. године. Према тим статистикама, око 40 одсто запослених је радило у индустрији, 10 одсто у грађевинарству, 10 одсто у трговини, 4 одсто у финансијском сектору, 8 одсто у образовању и култури, 6 одсто у здравству, 7 одсто у превозу, по 5 одсто одсто у политичким и административним установама, туризму и занатству. По образовању, структура запослених се стално побољшавала. Док је 1979. године 46 одсто запослених имало основну школу или мање образовање, десет година касније је њихов удео пао на 25 одсто. Запослени са средњошколским образовањем увећали су свој удео са 42 на 50 одсто запослених. Високо и више образовање је 1979. имало 11, а 1989. године 14 одсто запослених. Наш узорак не прати дословно статистику.

Међутим, статистике не воде рачуна о нечему што је можда пресудно обликовало утисак о „добитку” или „губитку” у радном свету социјализма, а то је порекло. Огромна већина становника Србије и Југославије потицала је са села, а предратно српско село, као што добро знамо из многобројних студија М. Исића, било је притиснуто бедом и неукошћу. Та чињеница, чију је важност тешко преценити, обликовала је успомене већине Срба и Југословена који су урбанизацију и индустријализацију, а пре свега друштвени и образовни успон доживели као тековине социјалистичког пројекта. Наравно, било је људи чије су породице живеле у благостању и пре социјализма, али су они били изразита мањина, па смо се стога и ми определили да узмемо само једног испитаника са таквим залеђем.

Оно што је занимљиво и што су потврдили истраживачи из других социјалистичких земаља на овом пројекту, јесте чињеница да животни стандард није био једини критеријум за оцењивање прошлих времена. (Пре свега, мислимо на истраживање Монике Голонке-Зајковске о радницима челичана у Новој Хути). Тако се „ментална” или „емотивна хронологија” људских успомена не поклапа потпуно са „објективним” друштвеним и политичким развојем.

У грубим цртама, социјална историја Југославије може се поделити на три основна периода: послератни период (1945-1950); „Златно доба” (1950-1980); и Време кризе (1980 до данас).

Наравно, „Златно доба” се може поделити на више целина, а неки елементи кризе се јављају већ шездесетих година, али у „менталној хронологији” наших испитаника се то доба мање-више стапа у једно време благостања.

Први период 1945-1950.

После Другог светског рата успостављен је нови поредак, који одликују свесно уништавање старог поретка, репресија, општа оскудица и колективизирање свих видова друштвеног и приватног живота. Истовремено то је и време послератне обнове и изградње, које само по себи, не само у комунистичким режимима, подразумева одређену дозу оптимизма и ентузијазма.

У нашем узорку је петоро испитаника у том раздобљу било радно активно. Двоје: ојачар (бр. 25)¹³ и учитељица (бр. 27) већ су радили пре 1941. године. Универзитетски професор (31) постао је асистент 1949. године, а бравар (8) и банкарска службеница (29) запослени су од 1947. године. Једино је учитељица била у то време идеолошки активна. Као активист, добила је пред крај рата сукњу уместо плате. После рата, за три месечне плате је могла да купи кревет. Професор, тада асистент, имао је два пута већу плату од ње, али је његов проблем био у томе што није било довољно робе, на пример, добрих мушких одела. Он је уједно једини испитаник који помиње репресију у свакодневици, будући да је пореклом из „буржоаске” породице. Учитељица се сећа ентузијазма и идеализма, нарочито приликом акција описмењавања и предавања из хигијене и домаћинства по селима. Ката, рачуновођа (9) такође је била толико друштвено активна да ју је то, по њеном мишљењу, спречило да се даље образује. Сви испитаници су у то време лако добили посао, чак и „реакционарни” професор.

„Златно доба” (године 1950-те, 1960-те и 1970-те)

То је „златно доба” за целу Европу. Уосталом, и Хобсбаум у својој књизи *Доба екстрема* тако је назвао време од 1948. до 1974. године. У Југославији се просперитет осетио после 1952. године (помоћ са Запада, почетак либерализације), али још више од 1956. године, када је отопљавање у Хладном рату омогућило југословенском режиму да преусмери средства из војног буџета на побољшавање стандарда.¹⁴

Наши испитаници се најрадије сећају тога доба. Млађи су тек тада стекли прва радна искуства. Сви они имају проблема са тачном хронологијом, сем учитељице, професора и пословође (17). За учитељицу је „најбоље време” од 1965. до 1975. године „можда 1980”, за професора је то од

¹³ Број у загради означава место на листи испитаника приложеној на крају текста.

¹⁴ Р. Marković, „Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965”, *Tokovi*, 1-2, 1996, 7-21.

1962. до 1980. године, док је је за пословођу „све кренуло низбрдо после уставних реформи седамдесетих година” (можда је у питању накнадно тумачење изазвано критикама тих уставних решења после Титове смрти).

Криза осамдесетих година

Уставна и национална криза, која је од почетка седамдесетих постепено крунила југословенску државу, није била примећена у оку „обичног човека” све до првих несташица 1979. године. За то кашњење у рецепцији вероватно су одговорна два разлога. Један је поштравање репресије, до чега је дошло после обрачуна са хрватским маспоком и српским либералима 1971-1972. године. Тиме је простор за јавно испољавање критичких ставова знатно сужен. За свакодневицу је, пак, важније нешто друго: масовно корумпирање становништва кредитима и материјалним повластицама разних врста. Пораст личног и друштвеног стандарда је у то време релативне стагнације омогућен огромним иностраним задуживањем. Од 1969. до 1982. године спољни дуг је практично удесетостручен, са две на двадесет милијарди долара.¹⁵

Права ментална цензура у успоменама наших испитаника је Титова смрт 1980. године. За време које је уследило ниједан наш испитаник нема лепих речи, све до доласка Анте Марковића на чело Савезне владе (1989).

Док је испитаницима било тешко да хронолошки тачно поређају своје успомене, знатно им је било лакше да емотивно одреде одлике појединачних раздобља. Шта је било добро, а шта лоше у њиховим радним биографијама? На основу њихових исказа, издвојили смо позитивне и негативне одлике социјализма са становишта радне свакодневице

Позитивне одлике

Међу старијим испитаницима позитивне су успомене бројније, док су млађи критичнији. „Жал за младомшћу” није једини узрок те разлике, већ чињеница да су испитаници рођени у педесетим годинама ушли у свет рада у силазној фази југословенског социјализма. Ипак, обе групе испитаника наводе сличне позитивне и негативне одлике, једино се нагласак разликује. То су:

- стабилност и заштита радног места,
- животни стандард,
- уважавање „обичног човека” и једнакост,

¹⁵ L. Sekelj, *Yugoslavia, the structure of desintegration*, Boulder, (Col.) 63; Dyker, D.A, op.cit.

- солидарност и другарство на радном месту и у друштву,
- дисциплина и залагање на радном месту,
- лојалност према колективу и професији,
- одмори,
- прославе,
- једнакост полова.

а) *Стабилност и заштитна радног места* – „Сваки радник је био заштићен. Свако је поштовао свој посао, јер је знао да је сигуран (7).” Или: „Било је тешко добити отказ, само је Раднички савет то могао да учини (13).” Понекад је сигурност радног места била важнија од плате. Учитељица (27) верује да је сигурност радног места била превелика, јер „нико није кажњавао лењивце”. У њеном колективу нико није кажњавао ни наставнике који су се лоше опходили са децом. Једини испитаник који је поменуо могућност губљења радног места је и иначе критички расположена пословођа (17): „Руководиоци су волели да људи не буду сигурни око својих места. Људи нису отпуштани, али су премештани на лошије радно место.” Једна млађа испитаница повезала је сигурност радног места и инерцију: „Нисам размишљала да ли је мој доходак добар, јер су тада сви живели по једној инерцији, уљуљкани у сигурности (11).”

б) *Животни стандард* – Банкарска службеница (29) је за своју прву плату крајем четрдесетих година купила ципеле у дипломатском магацину. Шездесетих и седамдесетих година куповна моћ је порасла, па се за плату могло купити 100 цакова цемента, или веш-машина (1978, испитаница број 30), а за две године се, радећи сам или с породицом, могла подићи скромна кућа (5). Седамдесетих година је чак и текстилна радница (15) могла да преживи са пола плате. У привилегованим занимањима стандард је подсећао на западни: „Нико није хтео да иде у иностранство, јер смо овде имали боља примања него у Немачкој (19 – камионџија).” Стога су све реформе које су подразумевале редукацију плата, наилазиле на огорчену реакцију становништва..

в) *Уважавање „обичног човека” и једнакост* – Чак је и праља (5) имала утисак да је поштована на радном месту. Једнакост је посматрана као последица радног процеса, или као пратећа појава самоуправљања. „Сви су били једнаки, није се морало ни понижавати ни правити важан, такав је био наш рад (22).” „Раднички савет је одлучивао о свему (1).” „Раднички савет је могао да смени директора (30).” Неки једнакост виде у једнакости комуниста: „Радници су могли све да кажу на партијским састанцима (14).” Чак и млађи испитаници тврде: „Није било строге хијерархије (11).” Или: „Свако је могао критиковати сваког како хоће (15).”

Склоност ка егалитаризму показала су још социолошка испитивања из 1969. године. Скоро три четвртине радника, две трећине службеника, те више од половине руководиоца сматрало је да однос највиших и најнижих примања треба да буде 3:1.¹⁶ Тај утисак о једнакости у социјализму заправо је био идеална пројекција, а стварност је била сасвим другачија. Социолошка истраживања указују на то да је у касним шездесетим годинама 86 одсто свих одлука радничких савета доношено на предлог руководства.¹⁷ Десет година касније показало се да је дистрибуција моћи у југословенским предузећима била практично олигархијска.¹⁸ По Арзеншеку, удео радника који су осећали друштвену немоћ растао је од 1976. до 1985. године. Разлика између оцене друштва у том тренутку и оцене две деценије касније веома је занимљива, али о томе ће бити више речи на самом крају рада.

ѓ) *Солидарносћ и другарсћиво на радном месћу и у друшћиву* – „Слагање је било савршено (25). „Понекад би ноћу десет људи делило једно парче хлеба (3).” „Постојала је једна топлина, коју многи на радним местима уопште не познају (9).” „Нико није могао сам да ради. Када те група одбаца, то је било врло тешко (23).”

Многи испитаници су се бавили „друштвено корисним радом”. Лекар (1) био је активиста Црвеног крста. Нарочито раширен вид друштвено корисног рада биле су омладинске радне акције. „Мотив (за учешће на акцијама) било је другарство, није било присиле (12).” „Другарство и упознавање са својим вршњацима били су главни мотив за одлазак на акцију (26).” Једино је Словакиња лутеранка (30) учествовала у добровољном раду за цркву, што је појава својствена претежно католичким и протестантским бившим земљама социјализма.

Једна млађа испитаница била је нешто критичнија: „Док је било добровољно новца, сви су се могли добро слагати (4).” Неки од старијих испитаника повезују данашње отуђење са медијима и техником: „Данас су људи везани за телевизор. Пре смо чешће ишли у биоскоп и позориште (7).” „Све је било лепше пре него што је дошао ауто, јер је после свако ишао својим путем (29).”

д) *Дисципллина и залагање на радном месћу* – „Могли смо мирне душе да остављамо новчанике у фирми (6).” „Није било непослушности и лењиваца као данас (7).” „Знало се ко је ко. Директор је био домаћин.

¹⁶ J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb 1987, 42-44.

¹⁷ J. Obradović, „Participacija: rezultati istraživanja i teoretski model”, *Revija za sociologiju*, 5(1) (1975), 29-54.

¹⁸ V. Arzenšek, *Struktura i pokret*, Beograd 1985, 57-59; H. Lydall, *Yugoslav Socialism. Theory and Practice*, Oxford 1984.

Када поштујеш домаћина, поштујеш и себе самог (14).” „Сестре су морале да устају када је доктор улазио у собу (3).” „У почетку је свако радио свој посао, све је добро функционисало, после је било више присиле (15).” „Људи нису покушавали да избегну радне обавезе, били су свесни радници (17).”

е) *Лојалносћ према колекћиву и професији* – „Ја бих опет била медицинска сестра, и после 33 године (3).” „Када бих се пет пута родила, увек бих била учитељица (27).” Чак је и текстилна радница изјавила: „Волела сам свој рад и своју машину. Опет бих одабрала овај посао (7).”

Мање изненађује понос на радно место у привилегованим предузећима, или у предузећима у којима је радило више генерација. Испитаник бр. 4 добио је радно место само зато што је у истом предузећу радио његов отац. То предузеће („Крушик”, полувојна фабрика) било је тако богато да су људи у Ваљеву тврдили како запослени у „Крушику” подижу цене јер су били „сувише широке руке у радњама и на пијацама” (4). Испитаник број 14 је радио у фирми у којој је његов отац радио 37 година. Од оца је наследио љубав према природи, док му новац није био тако важан.

Понекад је, пак, оданост према фирми била последица навике или пријатељства са колегама. Испитаник број 12 често одлази у фабрику „не зато што ми је плата била висока, нити што сам волео свој посао (напротив) већ зато што сам волео колеге”.

ж) *Одмори* – Одмор у одмаралишту предузећа био је „скоро бесплатан”: (1) Врло богата предузећа водила су своје запослене у иностранство (Грчка, Русија, Француска). Део трошкова плаћао је синдикат, остало је плаћао сам радник на рате (9, 29). Међутим, заједничко летовање није увек било чинилац друштвене кохезије. У каснијој фази социјализма приступ летовалиштима постао је ограничен: „Углавном су руководиоци ишли у летовалишта (15).”

з) *Прославе* – две су прославе биле нарочито наглашене: Нова година, са Деда-Мразом за децу, секуларна замена за Божић и 8. март, међународни дан жена. Иронијом судбине, 8. март, који је требало да буде симбол женске борбе за еманципацију, постао је празник женствености и мушке галантности, једна од ретких прилика за мушкарце да буду центлмени.¹⁹ У неким предузећима су мушкарци доносили поклоне, а жене спремале ручак (3). Чак су и мушкарци волели 8. март: „Сваки онај ко није с нама славио Осми март треба да нам завиди (12).”

У многим предузећима била су организована путовања „путевима Револуције”. Свугде су организоване „радничке олимпијаде”. У претежно

¹⁹ M. Malešević, „Osmi mart – od utopije do demagogije”, 53.

словачкој Ковачици организован је „дан жетве”, када су сви „који су радили у пољопривредним предузећима са породицама одлазили у шуму и заједно ручали” (30).

и) *Једнакости њолова* – Нико није пријавио *harassment* на радном месту. Само су две жене поменуле дискриминацију: „Мушкарац је увек имао предност. Увек је добијао боље место, бољу плату (17).” „Само је мушкарац могао да постане директор (29).” Насупрот овим критичким гласовима, има скоро идеализованих сећања: „Жене смо пазили боље него мушкарце. Имали смо неку врсту завета да их третирамо као другарице; биле су вредне, увек су нам помагале и ми њима (23).” Многи испитаници помињу „другарство” између мушкараца и жена, те „колегијалне бракове”.

Негативне одлике рада у социјализму

Две су негативне одлике нарочито истакнуте у успоменама на рад у социјализму. Прва је проблем расподеле станова. Што се тога тиче, Југославија је била *shortage society* (друштво несташице) као и земље „реалног социјализма”. Стамбена политика се сводила на друштвену дистрибуцију сиромаштва, а привилегије при подели станова имали су руководиоци, те сви запослени у бољим предузећима.²⁰

Наши испитаници потврђују те социолошке налазе. Скоро сви су били незадовољни стамбеном политиком у предузећу и у друштву. Није несташица станова била једини узрок незадовољства, већ пре неправде при расподели. Лекар (1) морао је да свој стан одбрани на суду. „Само су директори добијали станове (2).” „Постојале су ранг-листе запослених. Оне нису никада прављене према стажу и заслугама, већ су запослени на вишим позицијама имали привилегије (17).” Други су се жалили на принципе расподеле: „Чистачице су чешће добијале станове него наставници, јер су наводно биле социјално угрожене (27).” Многи испитаници су изјавили да је расподела станова била најчешћи узрок сукоба у колективу. У мањим градовима многи су подиžали куће.

Друга негативна одлика везана је за Партију. Многи испитаници су сматрали да је чланство у Партији повлачило превише властица. Морало се улазити у Партију да би се добила боља радна места (4). „Комитет је био као сам бог (13).” „Директори су долазили помоћу партијских веза, не због знања и стручности. Градски комитет је одређивао о директору

²⁰ S. Vujović, „Društvene nejednakosti u stanovanju”, u: M. Popović, *Društvene nejednakosti*, Beograd, 1987, 79-120; D. Sekulić, „Putevi i stranputice stambene politike”, *Sociologija*, 28 (3) (1986), 347-371.

(29).” „Чланови Партије добијали су најбоље пројекте (31).” Примедбе су се чуле и на избор чланова Партије: „Многи су избегавали рад, а то су били они највише политички ангажовани. Ко је имао много посла, није имао времена за политички ангажман (17).”

У последњој фази социјализма директна новчана корупција је навођена као главни узрок неправде (2).

Заједнички именилац тих негативних особина су *привилегије*. У принципу су привилегије у очима наших испитаника аномалија система, не као нешто што је интегрални део система.

Заједнички именилац позитивних особина је „друштвена инклузија (укључивање)”. Ричард Сенет пише о томе: „Друштвена инклузија прописује узајамно признање било у каквом малом пројекту или читавој нацији. Људи морају једни другима да пошаљу сигнале да поседују заједничку свест о томе како с пуним правом учествују у заједничком подухвату.” Социолог Норберт Елијас је једном приликом назвао то узајамно признавање „друштвеном чашћу”; а та велика реч значи једноставно да се припадници неке групе осећају примећени и да се њихов глас чује, да имају своје место у групи... Важан елемент друштвене инклузије је њено оживљавање помоћу ритуала... Таљеран је описивао како је његова тетка, грофица, сваког месеца, у једној пажљиво спроведеној церемонији, делила у свом најбољем салону лековито биље из свог врта слугама и сељацима. То лековито биље помагало је тек малобројнима, али ствар није ни била у томе.²¹ Заменимо ли Таљеранову и Сенетову грофицу партијским секретаром, а слуге и сељаке „радницима”, добићемо патерналистички социјалистички ритуал.

Осећање „друштвене инклузије” било је посебно изражено у социјалистичкој Југославији. Идеологија самоуправљања довела је до тога да је „фирма” посматрана као колективно власништво запослених. То је нарочито важило за повлашћена предузећа, али су у сиромашним предузећима, као што смо видели у случају текстилне фабрике, радници били до изненађења одани свом колективу.

Да ли је сећање на рад у социјализму илузија?

Поставља се питање није ли овај мање-више позитиван утисак након идеализовања, или, пак, носталгија за младим годинама. Да ли је слом друштва и привреде деведесетих година утицао на то да се „гледа

²¹ R. Sennet, „Arbeit und soziale Inklusion”, in: J. Kocka und K. (Hg) Offe, *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. 431-448.

кроз прсте” манама деведесетих година? Та два питања су веома значајна, јер су актуелна и за друге земље бившег социјализма, поготово оне са проблематичном транзицијом. Етнолог Петар Петров из Бугарске је пређењем синдикалних анкета из осамдесетих и из деведесетих година дошао до занимљивог закључка. Наиме, сећања бугарских трудбеника на рад у социјализму деведесетих година позитивнија су него савремени утисци о том раду из осамдесетих година.

Та питања нису важна само као доказ варљивости људског сећања већ и због једног практичног разлога. Ако скоро сваки наш испитаник закључује да никада није било горе него данас, онда идеализована слика рада у социјализму може да подстакне превелика очекивања од постсоцијалистичког периода.

Будућност рада у постсоцијалистичкој југоисточној Европи

Није тешко довести у питање веродостојност тих успомена. Оно што је тешко је проценити, јесте какве су шансе радника у постсоцијализму да избегну незапосленост и беду.

На скупу у Минхену 2002. године, на коме су излагани прелиминарни резултати тог истраживања, швајцарски антрополог Ђордано је тврдио да је једна од могућих шанси за регион неформална економија, јер је према његовом мишљењу, 30 одсто италијанске економије у том „неформалном сектору”. Да ли је могуће изградити „fuzzy capitalism” (то буквално значи „мутни”, али бисмо ми рекли „муљаторски капитализам”) као алтернативни облик „вишеструке модерности”? Изиравања „неформалне привреде” у неким другим областима света, као што је супсахарска Африка, показало је мање оптимистичке резултате. Антрополог Кејт Харт је на примеру великих градова западне Африке, попут Акре, установио да постоји развојни потенцијал неформалне економије којом се баве становници *сламова* у Акри. Међутим, његово становиште о „развоју одоздо” и помагању сиротиње себи самој касније је било романтизовано. Проблем са „неформалном економијом” јесте у томе да она покреће многе криминалне активности, али не само то. Та „неформална економија” пружа шансу за додатне приходе онима којима већ добро иде и у „формалној економији”. Исте такве тежње описане су и у Енглеској 19. века.²²

²² C. Hann, „Echte Bauern, Stachanowiten und die Lilien auf dem Felde. Arbeit und Zeit aus sozialanthropologischer Perspektive”, u: J. Kocka, und K. (Hg) Offe, *Geschichte und Zukunft der Arbeit*, 23-53.

Да ли је за становнике југоисточне Европе утешно то што неизвесност прети свету рада и у богатим западним земљама? Јер као што каже Јирген Кока: „Будућност је нејасна. Ипак се може представити унутар граница које је поставила историја. Изнова се постављају односи у раду, односи међу половима, однос радног места и приватног живота, однос сталног радног места и осталих облика запослености. Будуће шансе и опасности су препознатљиве, а њихова вероватна измешаност не. Контуре будућности се назире кроз густе облаке. Иако је 19. век удаљен, ипак је у том погледу наша ситуација једнака ондашњој.”²³

То указивање на 19. век је поучно. Наиме, историчари једне друге велике промене, оне из феудализма у капитализам, описали су фрустрације због новог поретка и носталгију за старим поретком. Та осећања нису опхрвала само племиће, већ и сељаке, који би, теоријски, требало да уживају у новим слободама.²⁴

Било како било, ако има поуке у овом истраживању, она се састоји у томе да субјективни доживљај историјских околности не одговара увек „тврдим” статистичким и економским показатељима. И не само то, већ је тај доживљај динамична појава, коју нове околности стално реинтерпретирају.

ИМЕ, ПРОФЕСИЈА, МЕСТО РАДА, ГОДИНА РОЂЕЊА

1. Никола Симић, лекар, Ваљево, 1951. година.
2. Драган Симић, грађевински радник, 1959, Петница.
3. Нада Петровић, медицинска сестра, 1950, Ваљево.
4. Милинко Јаковљевић, техничар, 1956, Ваљево.
5. Братислав Илић, аутомеханичар, 1948, Ниш.
6. Нада Максимовић, праља, 1935, Београд.
7. Десанка Савић, текстилна радница, 1932, Београд.
8. Боривоје Савић, бравар, 1929, Београд.
9. Ката Павлуковић, књиговођа, 1924, Суботица.
10. Марија Рук, службеница, 1953, Суботица.
11. Блаженка Антуновић, 1957, секретарица, Суботица.
12. Момчило Чуквас, кројач, 1951, Зајечар.
13. Ахмет Баждар, шумар и радник у ауто-индустрији, 1940, Сарајево-Сјеница.
14. Митхат Биберовић, шумар, 1958, Сјеница.
15. Енвера Мујезиновић, радница, 1954, Сјеница.

²³ Закључак Јиргена Коке у књизи: Кокка, J.und Offe K.(Hg), *Geschichte und Zukunft der Arbeit*, 491-493.

²⁴ E. Hobsbawm, *Doba revolucija*, Zagreb 1987, 142.

16. Амалија Миљацки, економски техничар, 1956, Суботица
17. Дана Савић, пословођа, 1939, Карловац–Београд.
18. Ахмо Папић, келнер, 1956, Сјеница.
19. Благоје Маслаћ, камионџија, 1956, Врбас.
20. Доброло Манојловић, возач 1936, Црвенка.
21. Мирко Андрић, милиционер, 1931, Црвенка.
22. Јелица Милетић, продавачица, 1933, Београд.
23. Јосип Милетић, грађевинац, 1935, Београд–Берлин.
24. Драгица Јелић, касирка, 1932, Крушевац.
25. Коста Беланов, оџачар, 1922, Панчево–Београд
26. Н. Н., полицијски службеник, 1951, Зајечар.
27. Даринка Ђуповац, учитељица, 1921, више места.
28. Богдан Ђулибрк, 1933, железничар, 1933, Рума
29. Радмила Веља, банкарска службеница, 1929, Београд.
30. Зузана Дзјак, чистачица, 1948, Ковачица.
31. Владислав Ивковић, универзитетски професор (архитект), 1926, Београд.

Summary

Predrag Marković

Memories about Labour in Yugoslav Socialism between Criticism and the Myth of the Land of Milk and Honey

The paper is concerned with the memories of the work experience during the socialistic period in Serbia (Yugoslavia). In spite several major peculiarities of the socialism in Yugoslavia (the independent foreign policy, private property of land, the great role of migrant workers, and finally, more freedom in everyday life), economy development was rather like in other socialist countries. Yugoslavia entered the period of economic stagnation in 1970's in 1980's like all other European socialist countries. The common feature of the interviewees is that they experienced social and educational promotion in the period of socialism, and for most of them socialism meant improvement in social and economic position. They distinguish three periods of their working lives (post war reconstruction, golden age, the crisis). The positive features of their work experience are: stability and protection of jobs, living standard, the respect for „commoners”, solidarity and equality, holidays and festivities. The negative memories are focused on unjustified housing policy and Party privileges. This memories of socialist work experience could influence expectations in the period of post-socialist transformation.